

Проф. д-р Храбрин Башев*

ВЛИЯНИЕ НА ИНСТИТУЦИОНАЛНАТА СРЕДА ВЪРХУ АГРАРНАТА УСТОЙЧИВОСТ В БЪЛГАРИЯ

Специфичната система на управление (governance) е важен фактор, който до голяма степен (пред)определя типа и скоростта на развитие на отделните страни, сектори на икономиката, райони, общности и т.н. Във връзка с това с помощта на интердисциплинарния подход на новата институционална икономика, комбиниращ икономика, организация, социология, право, политически и поведенчески науки, е направен опит да се оцени индивидуалното въздействие на основните елементи на външната институционална среда върху равнището на аграрна устойчивост в България в различни административно-географски и екологични райони, подотрасли на селското стопанство и ферми от различен юридически тип и размери.

Ключови думи: институционална среда; управление; аграрна устойчивост

JEL: Q13; Q12; Q18; D23; E61; H23; L14; L22; L33; L51

Предвид значимостта на аграрния сектор, оценката и подобряването на управлението на аграрната устойчивост е сред най-актуалните теоретични и практически въпроси на съвременния етап (вж. Башев, 2012, 2013, 2014; Саров, 2017; Bachev, 2010, 2010a, 2016; Bachev et al., 2016; Raman, 2006; Terziev and Radeva, 2016). Все още обаче няма достатъчно всеобхватни емпирични изследвания върху въздействието на институционалната среда върху аграрната устойчивост в България и в другите страни. Причините са новостта на проблема, липсата на информация, неприложимостта на традиционните методи на анализ в тази област и др. Икономическите анализи не дават пълна представа за движещите сили на развитието, подпомагащи ефективно подобряването на обществените политики и индивидуалните и колективните действия за устойчиво развитие.

Методология на изследването

Поддържането на социалните, икономическите и екологичните функции на селското стопанство изисква ефективен *социален ред* (good governance) – система от механизми и форми, които регулират, координират, стимулират и контролират поведението, действията и взаимоотношенията на индивидуалните агенти на различни нива (Bachev, 2010). Системата за управление на аграрната устойчивост включва няколко *принципни* механизма и форми, които в края на краищата предопределят равнището на аграрна устойчивост: *институционална среда* („правилата на играта“) – разпределението на формалните и неформалните права и задължения в обществото и системата за тяхното санкциониране (North, 1990); *пазарни форми* („невидимата ръка“ на пазара) – разнообразните децентрализирани инициативи, управлявани от движението на сво-

---

* Институт по аграрна икономика, hbachev@yahoo.com

бодните пазарни цени и пазарната конкуренция; *частни форми* (частен или колективен ред) – различни частни инициативи и специални договорни и организационни форми; *обществени форми* (обществен ред) – многообразни общности, държавни, международни и други интервенции в пазарния и частния сектор (обществени препоръки, регулации, подпомагане, облагане с данък, финансиране, предоставяне, модернизиране на правата и правилата и т.н.); *хибридни форми* – някаква комбинация от посочените три, например публично-частно партньорство, и др.

Земеделските производители (ферми) са основни агенти в системата на управление на аграрната устойчивост. За да се определят специфичните й форми, през 2017 г. бяха проведени дълбочини интервюта с мениджъри на 40 ферми от различен тип и месторазположение. Типичните за различните райони земеделски стопанства са идентифицирани със съдействието на асоциации на земеделските производители, държавни агенции, преработвателни, биосертифициращи и обслужващи организации и местната власт. Анкетата включва въпроси, свързани с въздействие на основните елементи на социално-икономическата, институционалната и природната среда върху социално-икономическата, екологичната и интегралната устойчивост на участващите в нея стопанства. Най-напред е дадена възможност на мениджърите да оценят влиянието на компонентите на институционалната среда като „положително“, „неутрално“ или „негативно“, след което е потърсена връзката между техните оценки и равнището на устойчивост на съответните стопанства.¹ Интегралните оценки са получени като средноаритметични от оценките на индивидуалните ферми от даден тип.

Резултати и дискусия

Изследването потвърждава, че за повечето анкетирани земеделски производители (37,5%) *предоставените права върху аграрни ресурси и разходите за защита на частните права* оказват положително въздействие върху многостранните аспекти на аграрната устойчивост (вж. фиг. 1).² Според мнозинството от фермерите наличните частни права и разходите за тяхната защита са от първостепенно значение за подобряване на икономическата устойчивост. Системата от частни права има голямо икономическо значение, тъй като създава стимули за инвестиции и за ефективно използване на ресурсите. За много мениджъри доминиращата структура на права и правила в сектора, която е модернизирана със стандартите на ЕС, има положително влияние и върху социалния и екологичния аспект на аграрната устойчивост. Заедно с това обаче за всяко трето стопанство съществуващите частни права върху аграрните ресурси и висо-

¹ За оценка на равнището на устойчивост е използван подход, който е представен подробно в друга наша публикация (вж. Bachev et al., 2016).

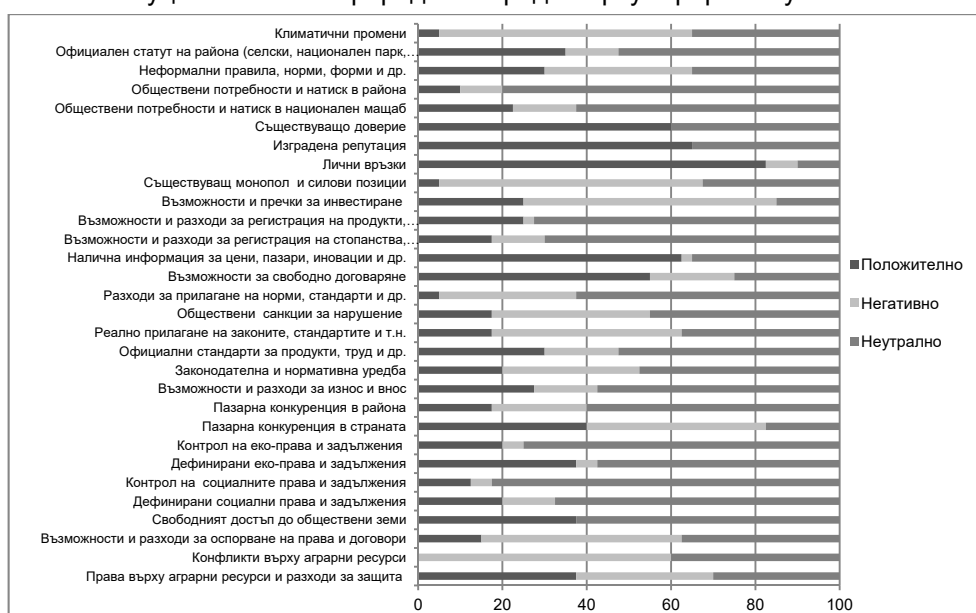
² Всички фигури са изготвени въз основа на собствени изчисления по данни от проведената от нас анкета с мениджъри на земеделски стопанства през 2017 г.

Влияние на институционалната среда върху аграрната устойчивост в България

кото равнище на разходите за тяхната защита и размяна имат по-скоро негативен ефект върху различните аспекти на аграрната устойчивост.

Фигура 1

Въздействие на основните елементи на социално-икономическата, институционалната и природната среда върху аграрната устойчивост

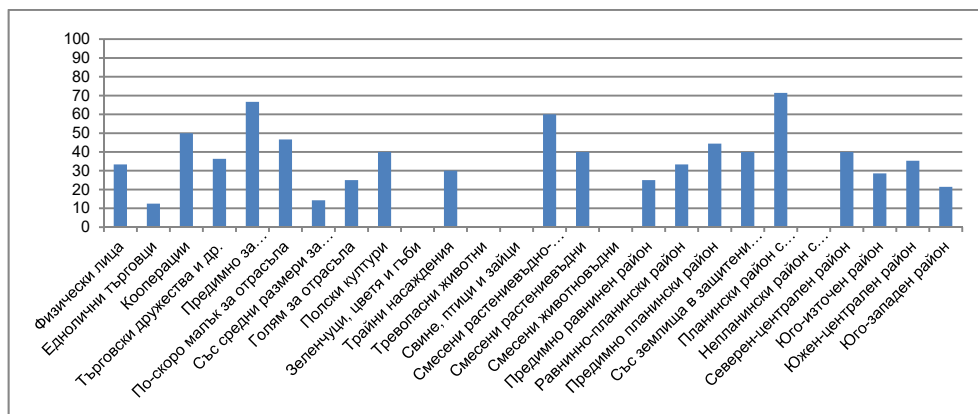

Отрицателното въздействие на *структурата и на разходите, свързани със собствеността върху аграрни ресурси*, засяга ферми от различен тип (вж. фиг. 2). Изключение правят единствено стопанствата, специализирани в зеленчуци, цветя и гъби, свине, птици и зайци, тревопасни животни и смесено животновъдство, както и разположените в непланински район с природни ограничения. Всички тези ферми обикновено ползват по-малко собствена или наета земя, имат достъп до обществени ливади и пасища, поради което не се налага да закупват или да арендуват земеделски земи в големи размери или други интелектуални аграрни продукти. Стопанствата, които осъществяват интензивно сделки със земеделски земи с многочислени собственици за експлоатация на размери и мащаби или ползват собствеността като залог при заем (кооперации, полско и смесено производство), в сравнително по-голяма степен са засегнати от негативните последици на несъвършената институционална уредба и от разходите за защита и трансфер на частните права. Този ограничителен елемент е особено критичен за по-малките ферми и полупазарните стопанствата, които нямат потенциала (договорни позиции, достатъчен персонал, достъп до юридически услуги) на едрите бизнес форми. Негативното въздействие на съществуващата

структура и на възможностите за защита на частните права на собственост е значително за стопанствата в планинските райони, където природните и аграрните ресурси са ограничени и дислоцирани в големи площи. Същото се отнася и за много от фермите в тези райони със землища в защитени зони и територии поради множеството ограничения за/при използване на ресурсите, свързани със специалния статут на землищата.

Фигура 2

Негативно въздействие на предоставените права върху аграрни ресурси и разходите за защита на частните права върху аграрната устойчивост (%)

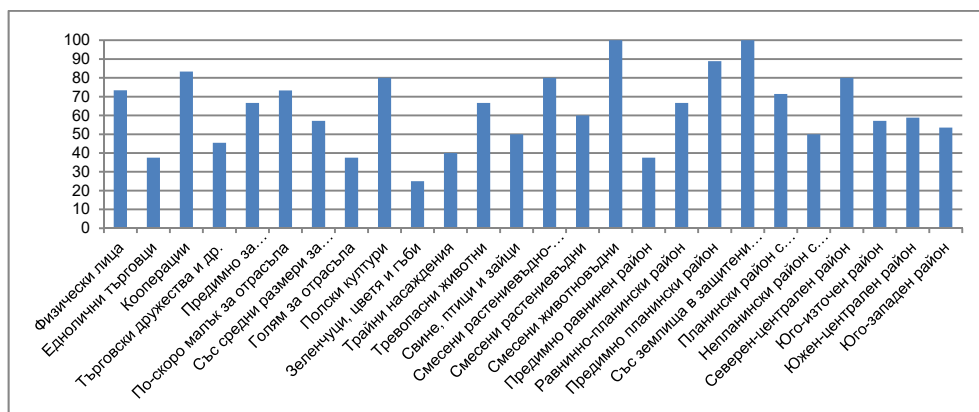
Много производители от различен тип съобщават също, че имат високи разходи за защита на ресурсите и продукцията поради постоянни кражби на имущество и реколта. Немалко стопанства са принудени да осигуряват постоянна охрана, което допълнително оскъпява продукцията или превръща мениджърите, собствениците и техните семейства в пъдари и пазачи. Понякога пък реколтата се унищожава от животни, които са чужда собственост – в тези случаи е много трудно да се намерят доказателства за деянието и да се определят нарушителите, за да бъдат санкционирани по законен ред. В други примери се споменава за диви животни, които опустошават посеви, трайни насаждения и/или реколта. Тогава обаче не става дума за посегателство върху собствеността, а за необходимост (разходи) за управление на природен риск. За 30% от стопанствата правата върху аграрните ресурси и разходите за тяхната защита нямат съществен ефект върху аграрната устойчивост.

Според 60% от анкетиранияте *конфликтите, засягащи аграрните ресурси*, оказват негативно влияние върху различните аспекти на аграрната устойчивост, а за останалата част те са без особено значение (вж. фиг. 1). Конфликтите обикновено пречат на ефективното разпределение и експлоатация на аграрните ресурси и същевременно се изискват значителни разходи за тяхното предотвратяване и разрешаване. Този фактор най-често понижава икономическата устойчивост, а

понякога се отразява и върху екологичната и социалната стабилност. Различните видове конфликти, свързани с аграрните ресурси, имат различен ефект върху устойчивостта на отделните подотрасли, райони и типове стопански организации (фиг. 3). Подобни конфликти обикновено отразяват силни интереси, засягащи придобиването на собственост и/или ползването на определени ограничени аграрни ресурси от индивидуални агенти, ферми, свързани и несвързани бизнеси, мощни фракции и т.н. Понякога те се отнасят до стратегии на големи групировки за легитимно придобиване на основни ресурси (земи, съоръжения, предприятия) от по-малки производители чрез разнообразни некоректни схеми (натиск, нелоялна конкуренция, тежки кредитни условия, съдебни искове и дори предизвикване на фалит). Има много случаи за конфликти, които произтичат от липсата или недобрата регламентация на правата на собственост, разпореждане и ползване на определени ресурси или от обществения им (нестоков) характер (например нови технологии, държавни и общински земи, водоизточници, критична инфраструктура и др.).

Фигура 3

Негативно въздействие върху аграрната устойчивост на съществуващите конфликти, свързани с аграрните ресурси (%)

В най-голяма степен конфликтите, засягащи аграрните ресурси, влияят негативно върху кооперативните стопанства и фермите на физическите лица. Отрицателното въздействие на този фактор се усеща по-слабо при фирмите от различен тип, които обикновено имат или използват по-ефективни механизми за предотвратяване и/или ефективно преодоляване на съществуващите конфликти с други агенти. Въпреки това е голям делът на едноличните търговци и на търговските дружества, които смятат, че конфликтите, свързани с аграрните ресурси, имат негативен ефект върху аграрната устойчивост. Макар че такава оценка е най-типична за фермите с малки и средни размери, както и за полупазарните стопанства, значителна част от едрите стопанства също посочват, че подобни

конфликти понижават аграрната устойчивост. Конфликтите, свързани с аграрните ресурси, влияят в най-голяма степен върху устойчивостта в секторите със смесено животновъдство, полски култури, смесено растениевъдно животновъдство, тревопасни животни и смесено растениевъдство, а също и в планинските райони и в стопанствата със земища в защитени зони и територии. Това е резултат от факта, че в тези райони ресурсите са по-ограничени и всички конфликти, свързани с тях, се отразяват сериозно върху устойчивото им развитие. Негативното влияние е много по-силно изразено в Северен централен район, отколкото в южните райони на страната.

Според голяма част от анкетираниите мениджъри *реалните възможности и разходи за оспорване на правата и договорите по законен ред* имат отрицателен ефект върху аграрната устойчивост (вж. фиг. 1). Причината е, че за повечето аграрни агенти законите средства за разрешаване на спорове и конфликти са практически невъзможни, недостъпни или са прекалено скъпи. Много от запитаните земеделски производители например се оплакват от забавено заплащане на закупената продукция от големи изкупвачи, преработватели и/или хранителни вериги или ненавременно привеждане на полагащите се субсидии, компенсации или помощи от отговорни държавни агенции. Съобщават се редица случаи, когато е твърде скъпо или практически невъзможно да се потърсят легитимни права върху определени ресурси или дейности по законен път поради неработеща, тромава и скъпа за индивидуалните агенти обществена система за идентификация, санкциониране, оспорване и предоставяне на правата. Във всички тези случаи едностранно зависимите от определени купувачи и/или държавни институции земеделски производители са ощетени, без да са в състояние да потърсят законово правата си върху ресурси или дейности, както и компенсация за реализираните загуби или пропуснатите ползи.

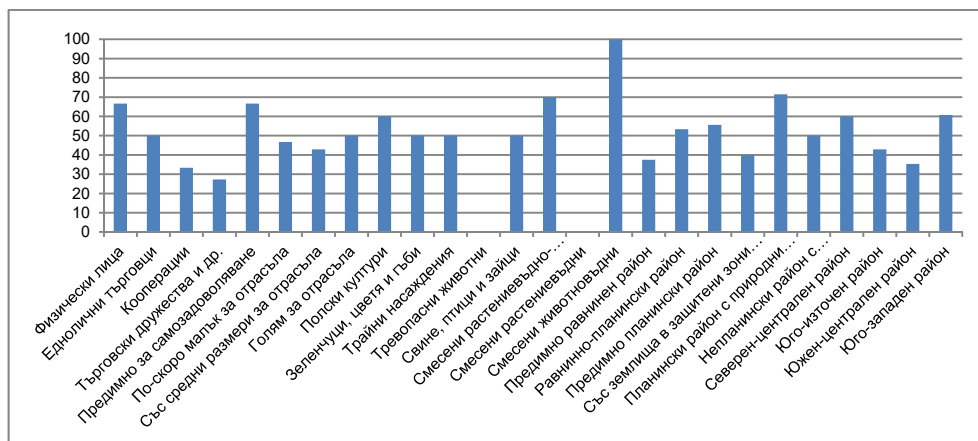
Когато разходите за частните договори са високи, агентите заменят най-ефективните форми за управление с по-малко ефективни, но по-сигурни начини да защитят своите инвестиции и интереси – ограничаване на сделки с пазарни контрагенти, персонализация на търговията, по-слабо коопериране с външни агенти, вътрешна интеграция на транзакциите, фокусиране върху краткосрочни изгоди и единствено върху собствените ползи и т.н. Само за малка част от стопанствата възможностите и разходите за оспорване на правата и договорите по законен ред влияят положително на многостранните аспекти на аграрната устойчивост. Според сравнително голям брой анкетирани тези възможности и свързаните с тях разходи са неутрални по отношение на устойчивостта. Данните показват, че за повечето български стопанства официалната система за оспорване на правата и договорите или работи добре, или те имат (ползват) други неформални и по-ефективни механизми за защита на своите права и договори – добри взаимоотношения, привилегировани и/или силови позиции, лични връзки, съдействие от трета страна, нередко дори и незаконосъобразни средства и т.н. Някои ферми изобщо не ползват официалната система за разрешаване на конфликти поради липса на интерес или слаби конфликти, свързани с ресурси и

задължения с други страни – малък обем ползвани ресурси, липса или незначителен брой договорни отношения и др.

Възможностите и разходите за оспорване на правата и договорите по законен ред са отрицателен фактор за аграрната устойчивост при две трети от физическите лица и всеки втори от едноличните търговци, както и за една трета от кооперациите и над една четвърт от търговските дружества (фиг. 4). Очевидно е, че последните два типа стопански организации имат по-високи възможности за покриване на разходите, свързани със защитата на частните права и договори. Същевременно сравнително голям брой от по-малките ферми и най-едриите стопанства чувстват негативното влияние на този фактор. Това се дължи, от една страна, на високите разходи за „единица оспорване“, липсата на опит, капацитет, възможности, ниската честота и т.н., а от друга – на значителните съвкупни разходи от множество оспорвания в резултат от мащаба на дейността, на използваните ресурси и договорните отношения с други партньори. Този фактор оказва отрицателно влияние на всички или на преобладаващата част от стопанствата със смесено животновъдство, смесено растениевъдство и животновъдство и полски култури, а при специализираните в трайни насаждения, свине, птици и зайци, както и в зеленчуци, цветя и гъби негативното въздействие се отбелязва от всяко второ от тях. За стопанствата с тревопасни животни и смесено растениевъдство възможностите и разходите за оспорване на правата и договорите по законен ред са положителен или неутрален фактор.

Фигура 4

Негативно въздействие на възможностите и разходите за оспорване на правата и договорите по законен ред върху аграрната устойчивост (%)

При различните екосистеми най-силно под въздействието на негативното влияние на този фактор са стопанствата в планинските райони, в районите с природни ограничения и в равнинно-планинските райони. Най-потърпевши от

неефективността на съществуващата система са фермите, разположени в Юго-западен и Северен централен район, а в най-малка степен са засегнати стопанствата в Южен централен район. Регионалната диференциация на въздействието на този фактор е обусловена от различната ефективност на формалната система за оспорване на правата във всеки район, от специфичната структура (и ефективност) на неформалната институционална среда и форми за управление и от нееднаквите потребности, предизвикателства, договорна структура, натрупан опит и вътрешен капацитет на фермите.

Значителна част от анкетираните стопанства посочват, че *свободният достъп до обществени земи* е важен положителен фактор за аграрната устойчивост както в икономически, така и в социален и екологичен план (вж. фиг. 1). В същото време нито един мениджър не смята, че подобен достъп влияе негативно на аграрната устойчивост. Въпреки това много малки производители в планински и други райони се оплакват, че обществените земи невинаги са справедливо разпределени. Дават се примери за случаи, когато държавни и общински пасища и ливади в огромни размери се предоставят за ползване на лица или групировки „с връзки“, за които се получават и значителни обществени субсидии. Подобни форми намаляват социалната ефективност, въпреки че могат да не променят (и дори повишават) икономическата и/или екологичната устойчивост на земеползването. В редица населени места няма достатъчно общински пасища и това създава сериозни проблеми за устойчивото развитие на много дребни животновъди. В някои райони поземлените и други свободно-достъпни ресурси не се експлоатират устойчиво поради прекомерното им използване (превишаване на броя животни на пасище, безконтролно събиране на диворастващи растения, на охлюви и др.) или поради тяхното недоизползване (не се полагат грижи поради липса на собственици).

В най-голяма степен благоприятното въздействие на подобна институционална организация (свободен, а не ограничен или липсващ достъп до обществени земи) върху аграрната устойчивост се отчита от физическите лица и стопанствата за самозадоволяване, търговските дружества и малките по размер ферми, от всички стопанства, специализирани в тревопасни животни и смесено животновъдство, както и от повечето смесено растениевъдно-животновъдни ферми. Положителното влияние на свободния достъп до обществени земи се потвърждава от стопанствата, разположени предимно в планински райони, в непланински райони с природни ограничения и мнозинството от стопанствата в Югоизточен район. Причината е, че от тази благоприятна възможност в най-голяма степен се възползват предимно ферми с малки размери, отглеждащи тревопасни животни и разположени в планинските райони на страната. В такива райони частните земеделски земи са ограничени и преобладават обширни пасища и ливади, които масово се предоставят за ползване от местните стопани.

Според една пета от анкетираните мениджъри на стопанства *дефинираните социални права и задължения* оказват положителен ефект върху аграрната устойчивост и по-специално върху социалния ѝ аспект (вж. фиг. 1). Същото

твърдят и повечето кооперативни стопанства, в които социалните цели са по принцип важен приоритет за цялостната дейност. Благоприятното въздействие на този фактор се подчертава и от други големи работодатели (фирми), които смятат, че социалните права на наетите трябва да се спазват и че осигурените работници са и икономически по продуктивни, и екологично по ефективни. За повечето стопанства обаче формално дефинираните социални права и задължения не оказват никакво влияние върху аграрната устойчивост. Това се обуславя от факта, че в селското стопанство много формални норми и стандарти, свързани със социалните права, условията на труд и заплащане и т.н., не се спазват или контролират добре. За немалка част от фермите нормативно регламентираните социални права и задължения оказват негативно въздействие върху аграрната устойчивост. По принцип по-големите стопанства и основните работодатели са принудени да спазват по-стриктно официалните норми за договаряне, условия на труд, заплащане, застраховане, социално осигуряване и т.н. Тези ферми са обект на значително обществено субсидиране и същевременно на по-сериозен контрол и санкции от страна на държавните органи при неспазване на установените качествени, социални, екологични и други стандарти.

За някои мениджъри новите социални задължения, произтичащи от развitiето на законодателството, са свързани с допълнителни разходи и с понижаване на икономическата ефективност, а заедно с това и на общата устойчивост в отрасъла. Голямата част от анкетираниите мениджъри обаче смятат, че *ефективността на контрола на социалните права и задължения* е неутрален фактор за аграрната устойчивост и за отделните ѝ аспекти (вж. фиг. 1). Те се обосновават с това, че прилагането и санкционирането на социалните права и задължения в отрасъла не е на високо ниво и не оказва реално влияние върху устойчивостта и социалния ѝ аспект. В същото време немалка част от стопанствата оценяват влиянието на ефективния контрол върху социалните права и задължения като положително, защото смятат, че по-стриктното контролиране допринася за прилагането на добрите социални стандарти и норми, въведени след присъединяването ни в Европейския съюз. Подобряващият се контрол върху точното прилагане на социалните права и задължения е нежелан за сравнително малко ферми, тъй като той оскъпява производството им и затова според тях въздейства негативно върху устойчивостта.

Значителна част от анкетираниите мениджъри на стопанства са на мнение, че *дефинираните екоправа и задължения* оказват положително влияние върху аграрната устойчивост, особено що се отнася до екологичния ѝ аспект, но в крайна сметка и за подобряване на социалните и икономическите измерения. Благоприятното въздействие на този фактор се оценява в еднаква степен от различни по своя юридически вид, специализация, размери, географско и екологично разположение стопанства. Много земеделски производители получават обществени субсидии, свързани със задължения за спазване на модерните екостандарти и норми. Има и специални мерки за подпомагане на агро-екологията и биологичното производство, които налагат съобразяване с по-

сериозни екологични правила. Въведени са също редица норми и стандарти за опазване и експлоатация на природните ресурси общо или в определени райони, които са задължителни за собствениците на тези ресурси, за земеделските производители, както и за индустрията, жителите, посетителите и т.н. Само незначителна част от фермите смятат, че структурата на регламентираните екоправа и задължения има негативно влияние върху аграрната устойчивост. Това е следствие от факта, че адаптирането на стопанствата към изискванията на новите екоправила в отрасъла е свързано с допълнителни разходи или със значителни пропуснати ползи. Мнозинството от мениджърите обаче са на мнение, че дефинираните екоправа и задължения са без значение за аграрната устойчивост. Често земеделските производители не са добре запознати с новите екоправила и норми или не ги прилагат поради липса на средства, капацитет за адаптация или слаб (практически невъзможен, прекалено скъп, политически неприемлив) контрол от страна на държавните органи. В други случаи предоставените права за печелене от екодежности и продукти не дават възможност за достъп до пазарни и договорни бонуси. Някои от стопанствата с биосертификация продават продукцията си предимно на нормални пазарни цени, без да получават необходимия бонус за биопродукция.

Нещо повече, три четвърти от анкетиранията стопанства не смятат, че *ефективността на контрола на екоправата и задълженията* е от съществено значение за аграрната устойчивост и по-конкретно за екологичния ѝ аспект (вж. фиг. 1). Причина за това е, че перманентният контрол на екостандартите в географски обширен и многообразен сектор като селското стопанство е сравнително слаб (или практически невъзможен), нарушенията лесно се прикриват, често се оспорват или трудно се доказват (чрез експертизи, съд и т.н.), а санкциите са недостатъчни да индуцират масово проекологично поведение. Същевременно обаче според всяко пето стопанство подобрената ефективност на контрола върху екоправата и задълженията през последните години влияе благоприятно върху аграрната устойчивост и екологичните ѝ измерения. Това са предимно по-едри производители, които разбират добре и се стараят да спазват задължителните стандарти за качество, екология, опазване на природата и биоразнообразието и т.н. Тези ферми се стремят да съхраняват качеството на експлоатираните от тях природни ресурси, тъй като те са и в по-голяма степен контролирани от държавните органи и са най-потърпевши от констатираните нарушения и последващите санкции. Според някои фермери производственият натиск на отрасъла върху природата не е силен поради слабата употреба на торове, препарати за растителна защита, интензификация на дейността и т.н. Сравнително малко от стопанства смятат, че ефективността на контрола върху екоправата и задълженията се отразява негативно върху аграрната устойчивост. Това са производители, които или не са убедени (запознати) в смисъла на ефективното екоуправление, или не са заинтересувани от такова (поради напреднала възраст, частична ангажираност с фермерство, практикуване на краткосрочна аренда на чужди ресурси, отрицателни екоелементи на трети страни и др.), или

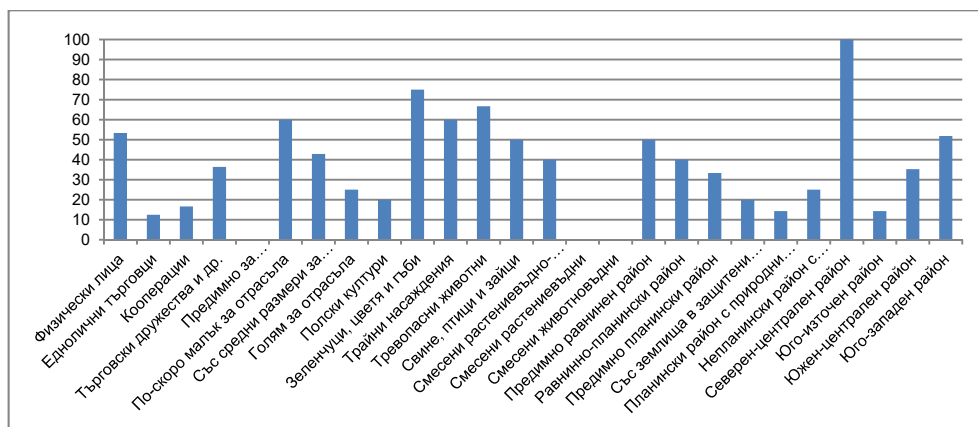
нямат финансови и експертни възможности да осъществяват съответните еко-дейности в необходимия мащаб и срокове. За тях подобреният обществен контрол е пречка за устойчиво развитие на стопанствата им, тъй като е свързан с допълнителни разходи за екодействия, заплащане на глоби за нарушения, понякога с подкупи за контролиращите органи и т.н. Често не се дава достоверна информация за реалното (еко)положение, за да се търгува на пазари и/или да се участва в обществени програми или в професионални организации, а липсата на ефективен външен контрол благоприятства това.

Голяма част от анкетираните стопанства смятат, че *съществуващата пазарна конкуренция* в страната оказва положително влияние върху аграрната устойчивост и отделните ѝ аспекти (вж. фиг. 1). България е малка по размер и много от по-едрият земеделски стопанства се конкурират успешно с местни и чуждестранни производители в национален мащаб. За повечето мениджъри обаче типът и характерът на пазарната конкуренция в страната е отрицателен фактор за аграрната устойчивост. Много от фермерите смятат, че у нас не са създадени благоприятни условия за лоялна конкуренция с чуждестранните стоки и между местните производители. Като причини за това те изтъкват политиките за либерализация на търговията (вкл. и с държави извън ЕС), лошата нормативна уредба и/или контрол по отношение на нерегламентирания внос, доминанцията на големите купувачи (търговски вериги, преработватели, износители, прекупвачи), обширния неформален (сив) сектор, нееднаквата обществена подкрепа на различните подсектори и типове производители и т.н. Много от фермерите посочват, че ожесточената пазарна конкуренция, свързана с целта да се поддържа икономическата жизнеспособност, води до компрометиране на социалните и екологичните аспекти на аграрната устойчивост. Дават се и примери за липсващи или недоразвити пазари за определени продукти в селското стопанство (например люцерна, силажи, оборска тор), а също и за невъзможност за достъп до краткосрочен или дългосрочен аграрен кредит и т.н. В подобни случаи производителите търсят индивидуални начини за разрешаване на проблема – собствено производство, ограничаване на дейността, безплатно предоставяне (даряване), бартерни или смесени размени, незаконно изхвърляне на отпадъците, договори с обвързано кредитиране при снабдяване с определени препарати и т.н. Друга причина е, че у нас все още не са достатъчно развити по-сложните и често по-ефективни пазарни форми като алтернатива на конкуренцията по текущите цени – фючърсни сделки, прогнозиране и изчакване на „високите“ цени, дългосрочни договори, вертикално интегриране и др. Това се дължи най-често на липса на опит, обучение, информация, на по-високи разходи (за съхранение на продукцията, за договаряне), на възможните рискове и т.н. За сравнително малка част от стопанствата пазарната конкуренция в България е неутрален фактор. Това са по-дребни производители, полупазарни стопанства или ферми с уникална продукция и гарантирана реализация, които нямат сериозна конкуренция в локален мащаб и не се конкурират с големите играчи.

В най-висока степен отрицателното въздействие на пазарната конкуренция върху аграрната устойчивост се подчертава от физическите лица, стопанствата с малки размери, производителите, специализирани в зеленчуци, цветя и гъби, тревопасни животни, трайни насаждения и свине, птици и зайци (вж. фиг. 5). Тези категории стопанства и подсектори на отрасъла са най-потърпевши от интензифицирането на пазарната конкуренция в страната през последните няколко години. Съществуващата в национален мащаб пазарна конкуренция е отрицателен фактор за всяка втора ферма, разположена в равнинните райони, за всички стопанства в Северен централен район и за повече от половината от фермите в Южен централен район. В най-малка степен отрицателното въздействие на пазарната конкуренция върху устойчивостта се чувства от едноличните търговци и кооперациите, стопанствата с големи за отрасъла размери, специализираните в полски култури, разположените в райони с природни ограничения, както и тези със земища в защитени зони и територии. Всички изброени категории стопанства, подотрасли и екологични райони са с по-високи сравнителни предимства за реализиране на икономии от размери и мащаби в производството и маркетинга, с добри конкурентни и договорни позиции и с изградена репутация и ефективни канали за реализация. Те получават и най-голяма обществена подкрепа – субсидии на база земя, за агроекология, за неблагоприятни райони.

Фигура 5

Негативно въздействие на съществуващата пазарна конкуренция в България върху аграрната устойчивост (%)

За повечето от анкетираните земеделски производители *съществуващата в района пазарна конкуренция* е неутрален фактор по отношение на аграрната устойчивост и отделните ѝ аспекти (вж. фиг. 1). Малкото значение на локалната конкуренция се обуславя от факта, че много от производителите работят за националните и международните пазари и/или за снабдяването на

големите търговски вериги и преработватели. Конкуренцията на местно ниво е между ограничен брой дребни производители за ограничен брой местни купувачи, където взаимоотношенията се управляват от персоналните, а не от пазарните връзки – високо доверие, клиентелизация, голяма честота на сделките между партньорите и др. За немалка част от мениджърите обаче пазарната конкуренция в района е негативен фактор за аграрната устойчивост и особено за нейните социални и екологични измерения. Това е типично преди всичко в районите с по-интензивно производство, по-гъсто население и за по-дребните комерсиални стопанства.

Като един от основните фактори, възпрепятстващи развитието на съвременния етап, много от анкетираните мениджъри подчертават липсата на достатъчно работна ръка в отрасъла – и квалифицирана, и неквалифицирана. Това показва, че локалните пазари не работят добре и не водят до съответно повишаване на цените за наемане на труд и до задоволяване на съществуващото търсене. В резултат или стопанствата не се разширяват до ефективните размери, или важни агротехнически и други дейности не се изпълняват в ефективен мащаб, или се прилагат по-скъпи форми за управление (постоянен трудов договор, купуване на външни услуги, отдаване под аренда на свободни ресурси вместо договор за сезонна заетост). Голям брой мениджъри се оплакват също и от липсата на финансиране в земеделието, което е признак, че пазарите за заемно финансиране не работят добре на локално и на национално ниво (неатрактивност, висок риск, дълъг период на откупуване). Често фермерите продават продукта в други (отдалечени) райони или се снабдяват от такива, тъй като локалните снабдители и купувачи са ненадеждни.

Същевременно немалка част от стопанствата отбелязват положителното влияние на пазарната конкуренция в техния район. Добре работещият пазар на локално ниво дава възможност на редица по-дребни производители от съответния район да реализират сравнителните си предимства по отношение както на производителите (продуктите) от други райони на страната, така и на вноса от други държави – по-ниски цени, по-високо качество, свежест, автентичност на произхода, бързи и гарантирани доставки, продажба на продукт „в пакет“ с услуга (посещение на фермата, опазване на природата, консултация и т.н.). Високата конкурентоспособност дава възможност не само да се поддържа икономическата жизнестойкост на фермите, но и да се подобрят социалните и екологичните функции.

Повечето от анкетираните стопанства не участват пряко в износа или не се конкурират непосредствено с вносна продукция и за тях *възможностите и разходите за износ и внос* са неутрален фактор за аграрната устойчивост (вж. фиг. 1). Голяма част от мениджърите дават положителна оценка на съществуващите възможности и разходи за износ и внос. Това са предимно по-едри производители в експортноориентирани или свързани подотрасли, според които възможностите за ефективно участие в международната търговия допълнително подобряват някои или всички аспекти на аграрната устойчивост в страната. За 15% от стопанствата обаче добрите възможности и ниските разходи за износ и

внос (глобализацията) са негативен фактор, който понижава тяхната конкурентоспособност, унищожава родното производство и производители и има не само отрицателни социално-икономически, но и екологични последици.

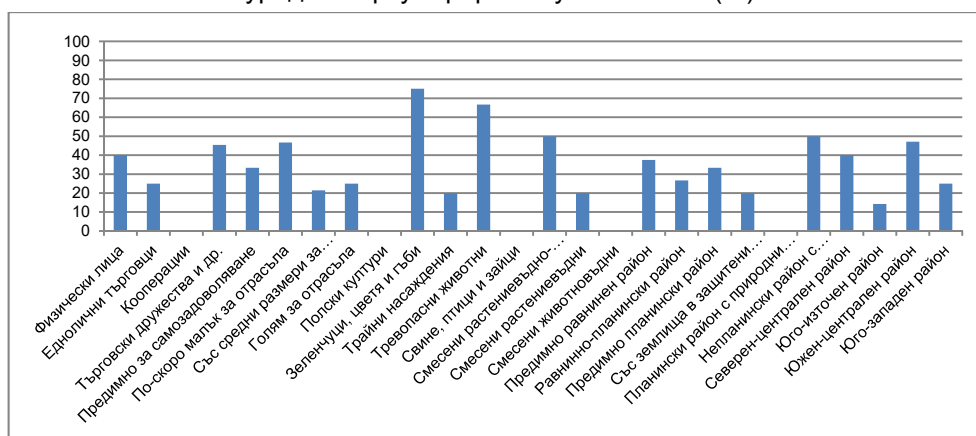
Според мнозинството от анкетираните мениджъри *съществуващата в България законодателна и нормативна уредба* не оказва влияние върху аграрната устойчивост общо или върху отделните ѝ аспекти (вж. фиг. 1). Това означава, че или системата от закони и нормативни документи не цели подобряване на аграрната устойчивост, или степента на нейното прилагане и санкциониране не способства за постигане на целите на устойчивото аграрно развитие. Много респонденти посочват, че те кандидатстват за различни видове субсидии единствено за да получат обществените средства, а след това унищожават субсидираните насаждения. Очевидно е, че такъв вид обществен подпомагане не носи особена полза за аграрната устойчивост и за изпълнение на програмните цели (освен че създава времена заетост). Голяма част от стопанствата оценяват влиянието на законодателната и нормативната уредба в страната върху аграрната устойчивост като негативно. Мнозина се оплакват, че многобройните наредби на Министерството на земеделието и храните са трудни за изучаване, не се публикуват навреме, а сроковете за подготовка и подаване на документи или за съобразяване с нормативите са доста кратки, докато санкциите за нарушения са значителни. Това означава, че съществуващите закони и нормативни документи не стимулират или не регулират добре дейността на основните агенти в сектора (мениджъри на ферми, собственици на аграрни ресурси, аграрна бюрокрация, потребители на селскостопанска продукция). В някои случаи те дори пречат за реализирането на социално-икономическите и екологичните аспекти на аграрната устойчивост. Има много примери за забавено плащане на субсидии, обезщетения и др. от страна на държавните агенции, което затруднява различните производители. Само според всеки пети от анкетираните съвременната законодателна и нормативна уредба способства (влиея положително) за постигане на аграрна устойчивост.

Най-силно е негативното влияние на законодателната и нормативната уредба върху физическите лица и търговските дружества, стопанствата с малки размери и специализираните в зеленчуци, цветя и гъби, тревопасни животни, смесено растениевъдство и животновъдство, както и фермите, разположени в непланински райони с природни ограничения и в Северен централен и Южен централен район (вж. фиг. 6). Законодателната и нормативната уредба не се отразява негативно върху аграрната устойчивост при кооперациите и фермите, специализирани в полски култури, свине, птици и зайци, смесено животновъдство, както и при стопанствата в планинските райони с природни ограничения. Отрицателното въздействие е по-слабо при едноличните търговци, фермите със средни и големи размери, стопанствата в подсекторите на трайните насаждения и смесеното растениевъдство, разположените в равнинно-планинските райони и тези със землища в защитени зони и територии. Най-малък е ефектът

от законодателната и нормативната уредба върху аграрната устойчивост при стопанствата в Югоизточен и Югозападен район.

Фигура 6

Негативно въздействие на съществуващата законодателна и нормативна уредба върху аграрната устойчивост (%)

Според повече от половината от анкетираните фермери *действащите у нас официални стандарти* за продукти, труд и др. не оказват никакво влияние върху аграрната устойчивост и нейните социално-икономически и екологични аспекти (вж. фиг. 1). Това е последица от факта, че наложената в страната система от формални стандарти не е насочена към реализиране на многообразните цели на аграрната устойчивост поради лош дизайн, несъответствие на практическите нужди и/или ниска степен на фактическо прилагане от по-голяма част от земеделските производители. Същевременно обаче 30% от анкетираните смятат, че официалните стандарти подпомагат устойчивото развитие и са положителен фактор за постигане на аграрна устойчивост. За това допринасят въвеждането и контролирането на модерните стандарти на ЕС за качество и безопасност на продуктите, условия и осигуряване на труд, опазване на природните ресурси, кръстосано съответствие и др. Последното засяга предимно по-едрите производители и основни играчи на пазара, които имат по-висок капацитет, по-силна заинтересуваност и по-сериозни финансови възможности да въведат новите стандарти, за да отговорят на пазарните и институционалните изисквания. Това се отнася в много голяма степен също и за стопанствата, които получават обществени субсидии и участват в различните програми за подкрепа, тъй като те са обект на постоянен и по-стриктен контрол от страна на различните органи. За немалка част от фермите адаптацията към новите стандарти е прекалено скъпа, технически невъзможна, нежелана или ненужна и води до негативни последици по отношение на аграрната устойчивост. Това са по-малките стопанства, с по-нисък потенциал (експертиза, финанси) за приспособяване, в по-

слабо развитите райони, както и такива, чиито собственици са предприемачи в напреднала възраст. Този тип ферми страдат и значително повече от засиления контрол от страна на държавата върху стриктното спазване на съвременните стандарти поради високите разходи за адаптация, сложните бюрократични процедури, невъзможността или големите загуби при плащане на глоби, подкупи и др.

В резултат от хармонизирането на българското законодателство с това на ЕС у нас вече са въведени съответните по-високи стандарти за качество, безопасност, опазване на околната среда, хуманно отношение към животните и т.н. Голяма част от иначе добрите закони и нормативна уредба обаче все още не работят задоволително поради погрешното им прилагане от държавни и частни агенти, недостатъчният контрол и липсата на ефективни механизми за стимулиране и/или санкциониране. Неслучайно много от мениджърите смятат, че *степенята на реалното прилагане на законите и стандартите* в България е отрицателен фактор за аграрната устойчивост (вж. фиг. 1). Повечето фермери са на мнение, че не съществува върховенство на закона и/или законите и че правилата не се прилагат равнозначно към всички в сектора и/или еднакво добре във всички райони на страната. Има и някои мениджъри, според които доброто санкциониране на някои закони и правила не е свързано с реално повишаване на отделните аспекти на аграрната устойчивост поради лоша (несъответстваща на потребностите, скъпа за агентите, тромава т.н.) нормативна уредба. Значителна част от мениджърите оценяват влиянието на този фактор като неутрално. В много случаи съществуващите „на хартия“ добри закони и стандарти практически не се прилагат или се прилагат частично. Това не води до постигане на очакваните резултати за подобряване на разнообразните аспекти на аграрната устойчивост. Сравнително най-малко са мениджърите, които смятат, че реалното прилагане на законите, стандартите и т.н. е ефективно и това води до подобряване на социално-икономическите и екологичните аспекти на аграрната устойчивост. Тези производители са от подотрасли и райони, където законите и официалните правила се прилагат и контролират добре и реално допринасят за издигане на устойчивостта. Малкият дял на отговорилите по такъв начин е показателен за незначителния брой стопанства, в които официалните правила, стандарти, норми и др. се прилагат и контролират добре.

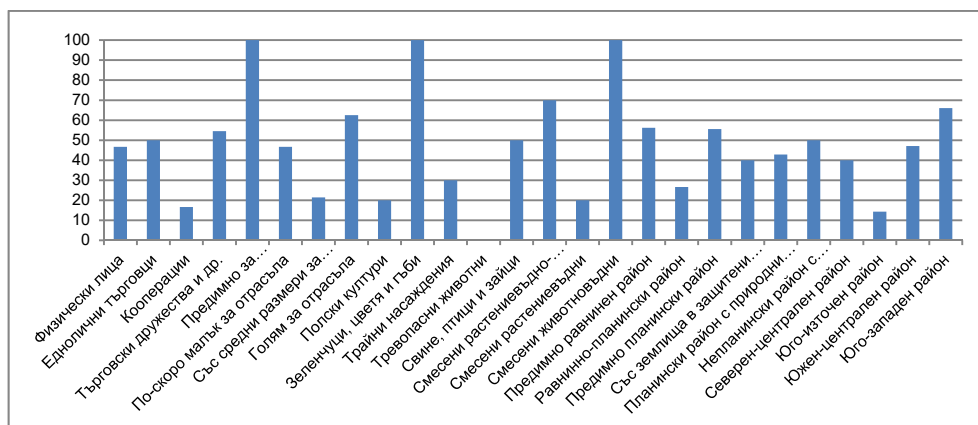
В най-голяма степен негативното влияние от ниската ефективност на системата за реално прилагане на законите, стандартите и др. се усеща от търговските дружества, едноличните търговци, физическите лица, стопанствата с малки и големи размери, производителите, специализирани в зеленчуци, цветя и гъби, смесено животновъдство и смесено растениевъдно животновъдство (вж. фиг. 7). Кооперациите, стопанствата със средни размери, специализираните в тревопасни животни, полски култури, смесено растениевъдство и трайни насаждения са засегнати по-слабо от отрицателното въздействие на този фактор. В равнинно-планинските и в Югоизточен район делът на производителите,

отговорили, че изпитват негативно влияние от несъвършената институционална организация е малък, докато при фермите в равнинните и в планинските райони и в Югозападен район той е сравнително висок.

Фигура 7

Негативно въздействие на степента на реално прилагане на законите, стандартите и т.н. върху аграрната устойчивост (%)

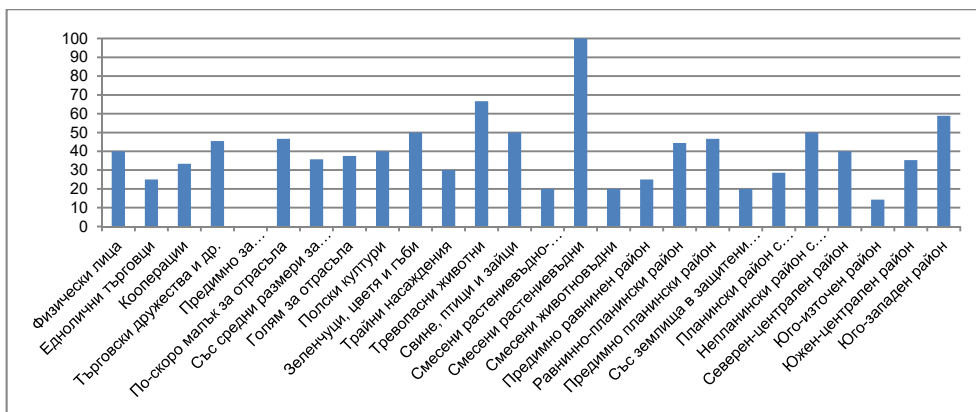
Според преобладаващото мнозинство от анкетираните мениджъри *съществуващите обществени санкции (глоби, наказания) за нарушение* не оказват каквото и да е въздействие за поддържане и/или повишаване на аграрната устойчивост и отделните ѝ аспекти (вж. фиг. 1). Като причина за това те посочват недостатъчните санкции и неефективната организация (слаб контрол и мониторинг, липса на обвързване на санкциите с конкретни резултати от действията, бавни процедури) на функциониращата у нас система за санкциониране. Само малка част от стопанствата смятат, че тази система работи добре и води до положителни резултати по отношение на подобряване на аграрната устойчивост. Повечето мениджъри на ферми оценяват въздействието на характера и размера на обществените санкции при нарушение върху аграрната устойчивост като негативно. Високите и адекватни санкции са свързани с повишаване на разходите за предотвратяване на вероятни и/или за заплащане на действителни нарушения, без обаче винаги да водят до съответно подобряване на аграрната устойчивост или на отделни нейни аспекти.

В най-голяма степен негативният ефект на обществените санкции за нарушения се отразява на физическите лица и на търговските дружества, докато при едноличните търговци и кооперациите той е по-слаб (фиг. 8). Тези два типа ферми или извършват по-малко и по-незначителни нарушения (по-редки и по-ограничени санкции), или пък разходите за санкции не се отразяват съществено върху общата резултатност от тяхната дейност (нисък дял в общите разходи, по-висока възвръщаемост в сравнение с изгодите от извършеното

нарушение). Отрицателното влияние на обществените санкции за нарушение е по-сериозно при малките стопанства и при специализираните в тревопасни животни, смесено растениевъдство, зеленчуци, цветя и гъби, както и в свине, птици и зайци. Фермите със смесено животновъдство и със смесено растениевъдство и животновъдство са засегнати по-слабо от системата от обществени санкции, защото или правят по-малко нарушения (по-стриктно съобразяване с обществените норми), или извършените нарушения се констатираат и наказват ефективно по-трудно, или налаганите санкции са непропорционални на получаваните изгоди от неспазване на правилата. Стопанствата, разположени в предимно планински, равнинно-планински и в непланински райони с природни ограничения, в най-голяма степен подчертават негативното влияние на обществените санкции. За отрицателен ефект на този фактор съобщават най-много от фермите, разположени в Югозападен район, а най-малко са тези от Югоизточния район на страната.

Фигура 8

Негативно въздействие на съществуващите обществени санкции (глоби, наказания) за нарушение върху аграрната устойчивост (%)

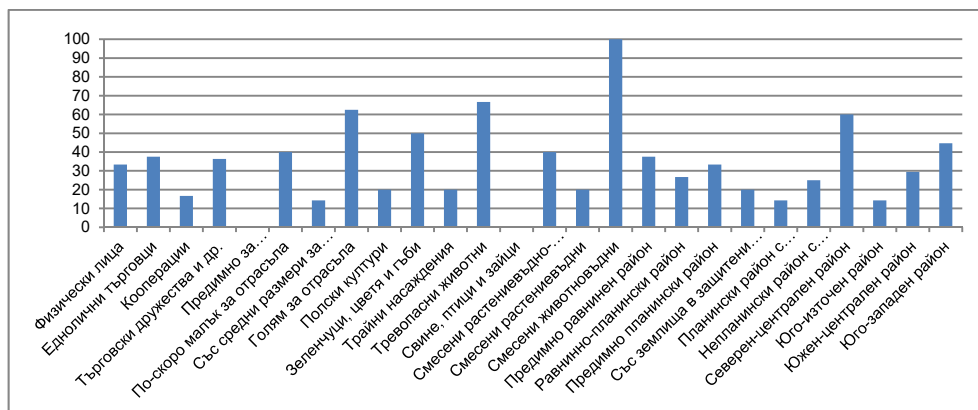
Според мнозинството от анкетираните мениджъри *разходите за прилагане на формалните и неформалните норми, стандарти и др.* не оказват влияние върху аграрната устойчивост (вж. фиг. 1). Според тях разходите за адаптация към нормативните изисквания не са съществени за поддържане или за повишаване на аграрната устойчивост, т.е. реалното ѝ ниво не зависи от ефективния размер на подобен тип разходи. Само 5% от всички стопанства смятат, че фактическите разходи за прилагане на формалните и неформалните норми, стандарти и др. имат положително въздействие върху аграрната устойчивост. За сравнително голяма част от стопанствата обаче нарастващият размер на разходите за адаптация към постоянно развиващите се формални изисквания на институционалната и пазарната средата и към съществуващите неформални

правила е отрицателен фактор за аграрната устойчивост. Причината е, че се увеличават допълнителните разходи за прилагане на новите стандарти на ЕС за качество, безопасност, екология и т.н., за съобразяване с доброволни или задължителни „кодове“ на поведение на различни професионални организации, с изискванията на изкупуващите индустрии, търговските вериги, потребителските организации и т.н. Изучаването и прилагането на многобройните закони, норми и т.н. в аграрната сфера също е свързано с огромни разходи за производителите. Фермерите имат и значителни разходи, които се отнасят до неформалните правила (неофициални стандарти, въведени от купувачите, плащане на подкупи, правене „на услуги“ и „подаръци“ на покровителстващи и т.н.).

В най-голяма степен негативно влияние върху аграрната устойчивост имат размерът и характерът на разходите за прилагане на формалните и неформалните норми, стандарти и др. според мениджърите на фирми от различен тип – еднолични търговци и търговски дружества (фиг. 9). Най-слабо отрицателният ефект на подобен тип разходи се отчита при кооперациите. Тези разходи са негативен фактор според повечето от големите стопанства, които спазват по-стриктно формалните правила, взаимодействат по-активно с външни агенти и институции и имат по-високи абсолютни и относителни разходи от такъв тип.

Фигура 9

Негативно въздействие на разходите за прилагане на формалните и неформалните норми, стандарти и др. върху аграрната устойчивост (%)

Негативното влияние се усеща най-силно при фермите, специализирани в смесено животновъдство, тревовасни животни и в зеленчуци, цветя и гъби. Във всички тези подотрасли размерът на стопанствата е сравнително малък, докато разходите за адаптация към новите стандарти на ЕС, към пазарните контрагенти и непазарните агенти са изключително високи. Най-слабо отрицателното въздействие на подобни разходи се чувства при високостандартизираните и механизирани производства като свине, птици и зайци, полски култури, трайни

насаждения и смесено растениевъдство. Разходите за прилагане на формалните и неформалните норми, стандарти и др. се отразяват по-негативно на фермите, разположени в равнинните и в Северен централен район.

Над половината от анкетираните стопанства смятат, че съществуващите *възможности за свободно договаряне* са положителен фактор за аграрната устойчивост, преди всичко за икономическия, а в по-малка степен и за социалния и екологичния ѝ аспект (вж. фиг. 1). Позитивното влияние на този фактор се подчертава от мениджъри на ферми от различен тип, за които предоставената реална свобода да договарят условията и цените на размяната е ключова за ефективното и устойчивото развитие. В същото време обаче за всяка пета от анкетираните ферми възможностите за свободно договаряне имат негативен ефект върху аграрната устойчивост или върху отделни нейни измерения (най-вече икономическото). Това се отнася за различни по своя юридически вид, размери, производствена специализация и месторазположение комерсиални стопанства, които са потърпевши от свободното договаряне с контрагентите. За много от българските ферми от различен тип е характерна висока асиметрия (силна зависимост) в договорните им позиции спрямо доминиращите купувачи и/или продавачи на селскостопанска продукция и услуги – големи, полумонополни или монополни снабдители на суровини, материали, енергия, вода, кредити и др. Земеделските производители нямат реална възможност за избор на партньор и за договаряне на цени, условия на заплащане, размер на щети и т.н. при взаимоотношенията си със снабдители и купувачи и в същото време не могат (защото е много скъпо) или не желаят (поради липса на алтернативен снабдител или купувач) да защитят интересите си по законен ред. Респондентите посочват и много примери за нарушаване на договорите от страна на обществени (държавни, общински, международни) органи, които се отразяват негативно на аграрната устойчивост. Например често договорените субсидии не се превеждат в срок или в необходимия размер, не се изпълняват поети ангажменти от общински и държавни органи и т.н. Оспорването на подобни договори чрез трета страна (съд и др.) е твърде скъпо или нежелано за отделните производители поради специфичността на проблемите, ниската ефективност, високите разходи и бюрократичните процедури, както и поради възможността за последващи „наказателни действия“ от страна на предоставящия обществената услуга (и санкциониращ) държавен орган. За всеки четвърти от анкетираните мениджъри съществуващите възможности за свободно договаряне нямат съществено значение за аграрната устойчивост.

Според повечето от участвалите в проучването мениджъри *наличната информация за цените, пазарите, иновациите и др.* влияе позитивно върху аграрната устойчивост и различните ѝ аспекти (вж. фиг. 1). Благоприятното въздействие на системата за предоставяне на информация за ефективното управление на аграрната устойчивост се отбелязва от всички земеделски производители. Различните по тип ферми (едри, малки, индивидуални, групови, специализирани, неспециализирани) имат нееднакви информационни нужди и

възможности за достъп (събиране, купуване) и обработка (умения, квалификация, налични експерти) на разнообразна информация. Въпреки това обаче всички подчертават, че външната среда работи добре и информацията, с която разполагат, води до подобряване на аграрната устойчивост или на някои от аспектите ѝ. Само 2,5% са на мнение, че налична информация за цени, пазари, иновации и др. е недостатъчна или подвеждаща и следователно е отрицателен фактор по отношение на аграрната устойчивост. Голяма част от земеделските производители оценяват значението на налична информация по отношение на устойчивото развитие като неутрално. Някои от тези ферми (малки, за самозадоволяване, екстензивни и др.) нямат високи информационни нужди, а други не разполагат с достъп до информация (от медии, система за съвети и обучение, консултанти и др.), която да е полезна в управлението на тяхната многофункционална дейност. Проучването установява също, че много от мениджърите на стопанства нямат никаква или достатъчно достоверна информация за важни параметри, свързани с аграрната устойчивост, например за степен на ерозираност и замърсяване на почвите, качество на подпочвените води, защитени видове, биоразнообразие и др., в района или в границите на стопанствата им.

Според значителна част от респондентите съществуващите *възможности и необходимите разходи за регистрация на стопанства, сдружения и организации* на съвременния етап оказват незначително влияние върху аграрната устойчивост или върху нейните основни аспекти (вж. фиг. 1). Това означава, че за повечето мениджъри няма формални институционални ограничения или високи разходи и трудности за регистриране на разнообразни частни и колективни форми за управление на тяхната дейност и взаимоотношения, за управление на връзките с пазарни и частни агенти и за лобиране за обществена подкрепа. Всички тези фермери от различен тип оценяват като „нормални“ съществуващите възможности и нужните разходи за регистрация на частните и колективните организации на земеделските производители. Това е обусловено от факта, че повечето български фермери рядко участват във формална регистрация на каквито и да е стопански и други форми (фирми, джойнт венчъри, кооперации, асоциации и т.н.). Сравнително малка част от анкетираните смятат, че наличните възможности и свързаните с регистрацията на стопанства, сдружения и организации разходи оказват благоприятно влияние върху аграрната устойчивост. В тази група попадат много мениджъри-иноватори, които търсят нови организационни форми за подобряване на своята дейност и участват активно (и често) в процедури за формална регистрация на различни организационни формирания. Много от тях имат натрупан опит в подобна дейност или ползват квалифицирани специалисти за осъществяване на формални регистрации и затова разходите и усилията им са високи. Според немалка част от анкетираните стопанства обаче съществуващите възможности и свързаните с това институционални ограничения (бюрократични процедури, разходи на средства и време и др.) имат негативно въздействие върху аграрната устойчивост и са пречка за нейното подобряване. Такава оценка дават най-често

по-дребните производители с по-малък опит във формалните процедури и/или с недостатъчни възможности за наемане на скъпоструващи консултанти, юристи и др.

За повечето от анкетираните стопанства *институционално обусловените възможности (свобода, ограничения) и разходи за регистрация на продукти, произходи, дейности и др.* не оказват съществено влияние върху управлението на аграрната устойчивост (вж. фиг. 1). Това се дължи на факта, че мнозинството от българските фермери не регистрират официално нови продукти, произходи, наименования и т.н., поради което не смятат, че наличните възможности и свързаните с това разходи са важни за аграрната устойчивост. Всеки четвърти от анкетираните мениджъри обаче е на мнение, че тези възможности и разходи имат благотворен ефект върху аграрната устойчивост и отделните ѝ аспекти. Това са предимно предприемачи, които познават добре и ползват формалните процедури за официална регистрация на специални продукти, произходи, технологии и т.н. В съответствие със законодателството на ЕС в България частните агенти и/или фермерските организации постепенно започват все по-широко да прилагат европейските практики в областта на регистрацията и защитата на аграрната интелектуална собственост (защитени продукти, наименование, произход, биосертификация, екопродукти и т.н.). Това дава нови възможности за увеличаване на ефективността на индивидуалните и колективните инициативи и за преодоляване на бюрократични пречки и/или разходи, което повишава аграрната устойчивост. Само незначителна част от анкетираните стопанства оценяват като негативно влиянието на този фактор. Според тях съществуващите институционални ограничения и разходи пречат за ефективната регистрация на нови продукти, произходи, дейности и т.н., причина за което са по-малките финансови възможности за плащане на такси, хонорари, подкупи и др., недостатъчният опит и/или експертиза за подобна дейност, липсата на квалифициран персонал и практическите затруднения, обусловени от сложни, непълни и/или неясни бюрократични правила и процедури. Респондентите посочват и примери, когато липсата на задължително сертифициране за определени дейности е фактор за широко разпространение на несъответстващи на декларирания произход и качество продукти.

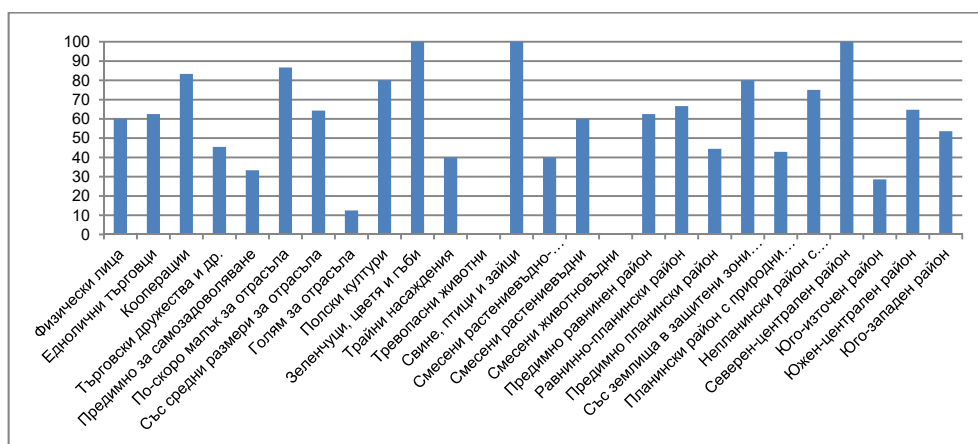
Една четвърт от анкетираните мениджъри на стопанства оценяват като положително влиянието на *възможностите и пречките за инвестиране* в средата, в която те функционират, на съвременния етап от развитието на селското стопанство в България (вж. фиг. 1), а сравнително малка част смятат, че те са неутрален фактор, който нито стимулира, нито пречи за подобряването на аграрната устойчивост. Според повечето земеделски производители обаче реалните възможности и пречки за инвестиране в аграрната сфера възпрепятстват аграрната устойчивост и отделните ѝ аспекти. За мнозинството от българските стопанства социално-икономическата и институционалната средата не предоставя благоприятни възможности за намиране на инвестиционен ресурс или достатъчно стимули за увеличаването на инвестиционната активност с цел

издигане на икономическата, социалната и/или екологичната устойчивост на отрасъла.

Най-негативно съществуващите възможности и пречки за инвестиране се отразяват върху аграрната устойчивост според кооперациите, стопанствата с малки размери, специализираните в зеленчуци, цветя и гъби, както и в свине, птици и зайци, фермите със землища в защитени зони и територии и тези, разположени в непланински райони с природни ограничения, както и в Северен централен район (вж. фиг. 10). Същевременно специфичната социално-икономическа и институционална среда влияе в по-малка степен отрицателно върху инвестиционната активност при търговските дружества, стопанствата с големи размери, специализираните в тревопасни животни и смесено животновъдство и разположените в планински райони, планински райони с природни ограничения и в Югоизточен район.

Фигура 10

Негативно въздействие на съществуващите възможности и пречки за инвестиране върху аграрната устойчивост (%)

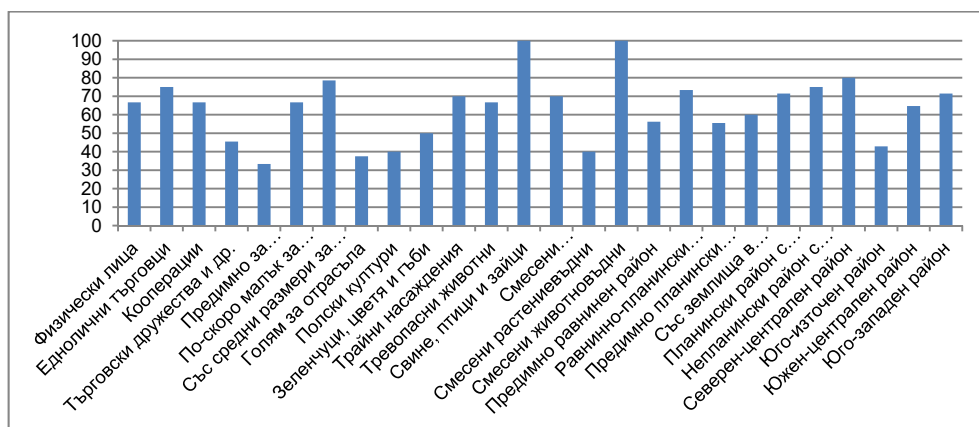

Проведената анкета потвърждава, че според повечето мениджъри на земеделски стопанства *съществуващият монопол и силови позиции* се отразяват негативно върху аграрната устойчивост и отделните ѝ аспекти (вж. фиг. 1). Само 5% от всички ферми оценяват това въздействие като благоприятно. Тези стопанства най-често са договорно и напълно интегрирани в някакви структури със „силкови“ позиции и печелят от монополното положение на формирането. Значителна част от мениджърите смятат, че ефектът от наличието на монопол върху аграрната устойчивост е неутрален. Подобни стопанства или търгуват на конкурентни (добре работещи) пазари с много продавачи и купувачи, или основната част от техните взаимоотношения се осъществяват с локални и предимно дребни купувачи и/или продавачи (т.е. липсва монопол).

Всички категории стопанства, подотрасли на селското стопанство и райони на страната страдат от негативното влияние на съществуващите монополни и силови позиции (фиг. 11). В най-голяма степен отрицателното въздействие на този фактор се отразява върху аграрната устойчивост при едноличните търговци, стопанствата със средни размери, специализираните в свине, птици и зайци, в смесено животновъдство, както и в трайни насаждения, фермите, разположени в равнинно-планински, непланински и планински райони с природни ограничения, и тези в Северен централен и Югозападен район на страната. Негативното влияние на монополните и силовите позиции се отразява сравнително по-малко на търговските дружества, стопанствата с големи размери и тези предимно за самозадоволяване, на фермите, специализирани в полски култури и смесено растениевъдство, и разположените в планинските райони и в Югоизточен район.

Фигура 11

Негативно въздействие на съществуващи монополни и силови позиции върху аграрната устойчивост (%)

И в съвременните условия голямото мнозинство от анкетираните мениджъри отбелязват традиционно използваните в селското стопанство „лични връзки“ като важен положителен фактор за аграрната устойчивост (вж. фиг. 1). Благоприятното значение, което имат личните връзки, се посочва от всички категории стопанства и подотрасли на селското стопанство от различните райони на страната. Персоналните контакти между близки познати, роднини, съмишленици и т.н. доминират не само в управлението на комерсиалните взаимоотношения (сделки от различен вид), но и в отношенията с обществени (държавни, общински, неправителствени и др.) организации, както и при участието в колективни инициативи и/или организации от различен тип (за маркетинг, снабдяване, екоуправление, лобиране за обществена подкрепа и т.н.). За всяко десето стопанство личните връзки не играят роля при управление на техните

взаимоотношения с други агенти и за постигане на аграрна устойчивост. Това са предимно едри комерсиални ферми, за които при избор на партньор за размяна и коалиране са важни пазарните (цени, конкуренция, условия на търговия), а не персоналните фактори. Сравнително малка част от анкетираните мениджъри са на мнение, че господството на личните връзки в аграрната сфера у нас е отрицателен фактор за подобряване на аграрната устойчивост и на отделните ѝ аспекти. Този тип управление най-често се свързва с привилегированото и понякога дори незаконосъобразно „включване“ в обществените програми за подпомагане или достъп до основни обществени ресурси на определени групи и лица с „добри връзки“ с властта на национално, регионално и/или локално ниво.

Според повечето от участвалите в проучването мениджъри *изградената репутация* оказва положително въздействие върху управлението на аграрната устойчивост (вж. фиг. 1). Това се подчертава в еднаква степен от ферми с различен юридически тип, размери, производствена специализация, географско и екологично месторазположение. Нито един от анкетираните не смята, че информацията за/и изграждането на (добра или лоша) репутация пречи на аграрната устойчивост, но за значителна част от стопанствата изградената репутация не е фактор, който има някакво влияние върху нея. Управлението на различните аспекти на аграрната устойчивост често изисква взаимоотношения с нови партньори, за чиято репутация обикновено липсва надеждна информация (нови играчи в бизнеса, района, страната и т.н.). Ето защо аграрните агенти използват други „безлични“ механизми за контролиране на качеството и за защита на своите интереси като препоръки, залози, съвместни инвестиции, краткосрочни договори, поемане на допълнителен риск за по-високи изгоди и т.н.

По-голяма част от анкетираните мениджъри са на мнение, че на съвременния етап от развитието на селското стопанство *съществуващото доверие* влияе позитивно върху аграрната устойчивост и нейните основни аспекти (вж. фиг. 1). Това се подчертава от мениджъри на различен тип ферми, от различни подотрасли на сектора, географски и екологични райони на страната. В аграрната сфера и особено в селските общности голяма част от взаимоотношенията са между агенти, които се познават добре от дълго време и които вече са изградили доверие, репутация и персонални връзки помежду си. Именно подобни неформални механизми (доверие, добра репутация, лични връзки, взаимен интерес за избягване и/или бързо разрешаване на спорове и конфликти и т.н.) до голяма степен управляват ефективно повечето дейности и определят поведението на мнозинството от участващите агенти. В резултат от това и значителна част от договореностите в отрасъла са базирани на неформални контракти, в чиято основа стои високото доверие и добрата воля на страните. Показателно е, че нито един от анкетираните не смята степента на доверие за негативен фактор за аграрната устойчивост, т.е. тези, които базират взаимоотношенията си на такъв тип (неформални) механизми, придават позитивно значение на доверието в управлението на аграрната устойчивост.

За значителна част от стопанствата обаче съществуващото в обществото доверие е неутрален фактор за управлението на аграрната устойчивост. Причината е, че в днешно време аграрните агенти все повече трябва да търгуват с непознати партньори от други райони и/или страни, без да могат да използват традиционните междуличностни форми, базиращи се на добри познества, доверие, персонални връзки, „наказание“ чрез формиране на лоша репутация и т.н. Нещо повече, достигането до или поддържането на аграрната устойчивост често налага дългосрочни усилия и включването на голям брой участници (колективни усилия), които действат в обширни територии. Това създава възможност за опортюнистично поведение на някои или повечето от участниците и нерядко предизвиква провал на общите проекти. Посочват се и много примери, когато прекаленото доверие в даден партньор(и) е довело до неуспехи, до неизпълнение на договореностите, нереализиране на целите и до сериозни загуби за съответната страна. Всичко това налага в аграрната сфера нарастващо да се използват и други по-ефективни форми за управление на аграрната устойчивост като формални договори и споразумения, пазарна конкуренция, подпомагане от трета страна, разрешаване на спорове чрез съдебната система и т.н.

Повечето анкетирани мениджъри застъпват становището, че на съвременния етап *обществените потребности и натиск в национален мащаб* не оказват съществено влияние за достигане или поддържане на аграрна устойчивост или на някои от основните ѝ аспекти (вж. фиг. 1). 15% от стопанствата дори смятат, че те водят до негативни резултати, особено що се отнася до социалните и/или екологичните измерения. Немалка част от респондентите обаче са на мнение, че развитието на социалните потребности, разширеното търсене на продукти и услуги от аграрния сектор, както и общественият натиск – на отделни групи по интереси, на правителствени, неправителствени и международни организации, имат положително значение за аграрната устойчивост. Тези нови национални потребности и натиск насочват (подпомагат, стимулират, санкционират) усилията на част от земеделските производители към постигане на устойчиво развитие. Това са преди всичко по-големи комерсиални стопанства, чувствителни към пазарното търсене на определени продукти и услуги в национален и/или международен мащаб, чиято цел е реализирането на социалноотговорно, екологосъобразно и т.н. земеделие. Все по-често се срещат и добри примери за прогресивни модели, въведени от млади предприемачи, които реагират на новите тенденции в социалните потребности, като предприемат оригинални инициативи или се включват в национални и международни движения, подкрепящи устойчивото земеделие (биоземеделие, пермакултура и т.н.).

Що се отнася до въпроса за *обществените потребности и натиск в района* според преобладаващата част от анкетираните мениджъри те са преди всичко неутрален, а в по-малка степен дори негативен фактор (вж. фиг. 1). За всяко десето стопанство обаче социалните потребности и натиск в района са с положителен ефект за аграрната устойчивост, за нейните икономически и (в

нарастваща степен) и екологични и социални аспекти. На такова мнение са предимно по-малки стопанства, които задоволяват локалното търсене и са принудени да се съобразяват (по) стриктно с многообразните потребности на жителите и посетителите на съответния район.

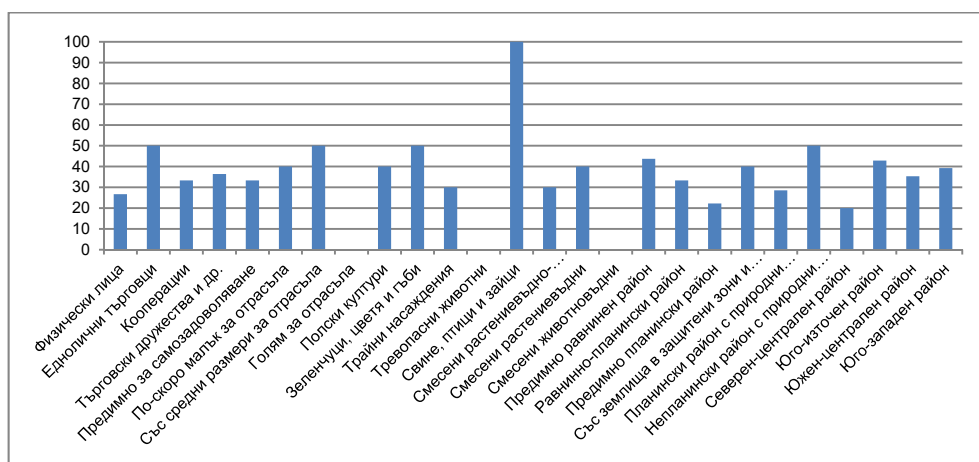
Според 30% от респондентите *неформалните правила, норми, и др.* оказват положително въздействие върху аграрната устойчивост и основните ѝ аспекти (вж. фиг. 1). Традиционно в аграрната сфера съществува голямо разнообразие от неофициални правила и форми (договори, споразумения и др.), които детерминират до голяма степен отношенията и поведението на участниците в нея. В условията на недобре работеща система от формални институции аграрните агенти широко използват тези неформални правила и многообразни форми за организиране и управление на цялостната си дейност. Според някои стопанства те допринасят и за подобряването на аграрната устойчивост или на отделни нейни аспекти. Значителна част от мениджърите оценяват влиянието на неформалните институции като неутрално. С развитието на системата от официално регламентирани правила и на пазарите и с повишаването на контрола и съобразеното със закона санкциониране на официалните стандарти, норми и др., формалните институции (в голяма степен) изместват неформалните в управлението на взаимоотношенията и поведението при незначителна част от аграрните агенти. Заедно с това обаче немалко стопанства смятат, че доминацията на неформалните правила и норми има отрицателен ефект върху аграрната устойчивост. Наличието на дуалистична система от формални и неформални структури в сектора „наказва“ спазващите законите и нормативната уредба и облагодетелства онези, които ги нарушават. В България все още няма ефективна система за прилагане и санкциониране на законите, стандартите и нормативната уредба, поради което масово се прилагат неофициални (и дори незаконни) форми за осъществяване на дейността, за разрешаване на конфликти, придобиване на активи, достъп до обществени ресурси и средства за подпомагане и т.н. Това пречи за развитието на ефективни (формални) структури за управление на аграрната устойчивост и на всеки от нейните аспекти.

На негативното влияние на неофициалните форми на управление са подложени всички категории стопанства, подсектори на селското стопанство и райони на страната (вж. фиг. 12). Изключение правят единствено едрите ферми и стопанствата, специализирани в тревопасни животни и смесено животновъдство. При тези групи неформалните институции работят добре, като подпомагат или не пречат на аграрната устойчивост и на отделните ѝ аспекти. Най-силно е отрицателното въздействие от масовото прилагане на неформалните правила, норми и форми при едноличните търговци, стопанствата със средни размери, специализираните в свине, птици и зайци, зеленчуци, цветя и гъби, както и при фермите, разположени в равнинните райони и в Югоизточен район. Сравнително по-малък е делът на далите негативна оценка при физическите лица, кооперациите, стопанствата предимно за самозадоволяване, фермите, специализирани в трайни насаждения и смесено растениевъдно животновъдство.

въдство, както и разположените в равнинните райони и в Северен централен район. В тези групи стопанства, подсектори и райони доминират официалните правила и форми, а неформалните или не се използват често, или тяхното приложение е неутрално или по-ефективно за участващите аграрни агенти.

Фигура 12

Негативно въздействие на съществуващите неофициални правила, норми, форми и др. върху аграрната устойчивост (%)

За повечето анкетирани стопанства *официалният статут на района* е без значение за аграрната устойчивост, тъй като те или не са разположени в подобен район, или това местонахождение не им дава никакви изгоди, или е свързано с някакви допълнителни разходи (фиг. 1). Според значителна част от мениджърите обаче официалният статут на района е положителен фактор за аграрната устойчивост или за някой от нейните аспекти. Това се отнася в еднаква степен за стопанства от различен юридически вид, размери, производствена специализация, екологично и географско разположение. Обикновено местоположението на фермата в облагодетелстван район (курортен, по-развит, крайграничен и т.н.) осигурява редица социално-икономически предимства – по-високи цени, диверсификация и гарантирана реализация в свързани и други дейности (ресторантьорство, хотелиерство, услуги в областта на екосистемите, туризъм и т.н.). Същевременно стопанствата, които се намират в специални райони (селски, необлагодетелствани, защитени зони и територии и т.н.), получават възможност за включване в различни схеми за обществено подпомагане. Въпреки това обаче според немалка част от анкетираните специалният статут на района оказва негативно влияние върху аграрната устойчивост. Причината е, че принадлежността на фермата към такъв вид райони много често е свързана с редица сравнителни недостатъци (ниска продуктивност, по-високи разходи,

отдалеченост от пазари, ограничения за използване на ресурси и осъществяване на определени дейности и т.н.), които не се компенсират чрез формите на обществено подпомагане и в крайна сметка компрометират аграрната устойчивост или някой от основните ѝ аспекти.

Анализът на връзките между равнището на аграрна устойчивост в стопанствата и значението, което мениджърите придават на отделните елементи на външната среда, дава възможност да се оцени и фактичката ефективност на различните управленски механизми за подобряване на аграрната устойчивост в България. По отношение на повечето компоненти на институционалната и пазарната среда проучването не открива силна корелация между добрите и високите нива на устойчивост и (положителна или отрицателна) оценката на мениджърите за въздействието на съответните фактори върху аграрната устойчивост. Изключение правят единствено „свободният достъп до обществени земи“, „изградената репутация“ и „съществуващото доверие“ – стопанствата с положителна оценка за въздействието на тези фактори демонстрират и по-високи нива на аграрна устойчивост. При останалите елементи на външната среда фермите се адаптират към условията за постигане на аграрна устойчивост независимо от благоприятното или отрицателното въздействие на тези фактори.

*

Проведеното първо по рода си емпирично изследване на въздействието на разнообразните елементи на социално-икономическата, институционалната и пазарната среда върху аграрната устойчивост дава възможност да се идентифицират и оценят факторите на външната среда, които в най-голяма степен оказват влияние върху аграрната устойчивост в България, както и в отделните подсектори на отрасъла, географски и административни райони, (агро)екосистеми и типове земеделски стопанства.

Развитието на системата за управление и равнището на аграрна устойчивост обаче зависи не само от тях, но и от множество икономически, политически, поведенчески, демографски, технологични, международни, природни и други фактори, както и от доминиращите пазарни, частни, колективни, обществени и т.н. форми на управление, прилагани от агентите. Това обуславя необходимостта от бъдещи изследвания, които да обхванат и да оценят самостоятелното и съвместното влияние на тези важни фактори. Предмет на следващи анализи може да бъде също и динамиката на въздействието през различни периоди, тъй като винаги съществува определен времеви лаг между подобряването на системата за управление и промяната на поведението на агентите, от една страна, и позитивния, негативния или неутралния ефект върху състоянието на аграрната устойчивост и отделните ѝ аспекти, от друга. Заедно с това трябва да се повиши точността на оценките, които биха могли да се базират освен на мненията на самите мениджъри и на друга адекватна информация – експертизи, проучване на реалното поведение на различните аграрни агенти и свързаните с него ефекти, отчетни, статистически и други данни.

Използвана литература:

Башев, Х. (2012). Ефективност на фермите и аграрните организации. – Икономическа мисъл, N 4, с. 46-77.

Башев, Х. (2013). Управление на аграрния риск. – Икономическа мисъл, N 2, с. 50-75.

Башев Х. (2014). Екоуправление в селското стопанство. – Икономическа мисъл, N 1, с. 29-55.

Саров, А. (2017). Управление на земеделските кооперации – предизвикателства и перспективи (дисертационен труд). С.: ИАИ.

Bachev, H. (2010). Governance of Agrarian Sustainability. New York: Nova Science Publishers.

Bachev, H. (2010a). Management of Farm Contracts and Competitiveness. VDM Verlag Dr. Muller.

Bachev, H. (2016). Defining and Assessing the Governance of Agrarian Sustainability. – Journal of Advanced Research in Law and Economics, Vol. VII, 4(18), p. 797-816.

Bachev, H., B. Ivanov, D. Toteva, E. Sokolova (2016). Agrarian Sustainability and its Governance – Understanding, Evaluation, Improvement. – Journal of Environmental Management and Tourism, Vol. 7, 4 (16), p. 639-663.

North, D. (1990). Institutions, Institutional Change and Economic Performance. Cambridge: Cambridge University Press.

Raman, S. (2006). Agricultural Sustainability. Principles, Processes and Prospect. New York: The Haworth Press Inc.

Terziev, D., D. Radeva (2016). Studying the New Agriculture. 2nd International Conference on Development and Economics (I.CO.D.ECON). Thessaloniki, Greece, Conference proceedings, https://icodecon.com/images/docs/proceedings_2017_3_18.pdf

Williamson, O. (1996). The Mechanisms of Governance. Oxford University Press.

8.II.2018 г.